

Joachim Östlund

Människan som alltings mått i J. V. Andreæ's utopiska arkitektur

Visuell retorik som politik i det senreformatoriska Europa

Att tolka bilderna i Johan Valentin Andreæ's (1586–1654) utopi *Christianopolis* är minst lika intressant som att läsa berättelsen om denna stad. Men eftersom Andreæ's retoriska ideal är att ladda sin text med flera betydelser och i många fall obegrip- ligen liknelser, utgör bilderna en relativt snabb ingång till de centrala punkterna i hans budskap. Bilderna kan läsas som kommentarer till samtiden och som ett försök till en visuell retorik. För historikern kan de därigenom förmedla kunskap om något annat än bilderna i sig. Syftet med denna text är att pröva ett sådant angreppssätt. Uppsatsen inleder med några ord om visuell retorik som metod och om utopier som uttryck för politiska fantasier, går sedan över till avsändaren och budskapets förpackning och avslutar sedan med att sätta in hela stadsbygget i ett politiskt sammanhang.

Studiet av visuell retorik är en relativt ny gren inom den moderna retorikforskning- en där olika former av primärt icke-verbalt symbolskapande står i centrum.¹ Med visuell retorik avses relationen mellan bilder och övertygelse, det vill säga hur exempelvis reklam, film och mode inverkar på vårt meningsskapande och önskar styra vår världsbild. Arkitektur betraktad som visuell retorik brukar i regel inte ses som intentionell i egentlig mening. Detta gäller dock inte för Andreæ's arkitektur. I sin idealstad låter han allt från gatunäten, husen, dess försvarsverk och geometri, till formens ordning och rytm förmedla erfarenheter såväl som ideal. Allt som avbildas från staden har i huvudsak en tydlig persuasiv uppgift.

Att denna utopi är politiskt menad råder det ingen tvekan om. Som samtidskom- mentar är den laddad av information och den största utmaningen ligger snarast i att avläsa det mindre uppenbara, såsom ironierna och humorn. På senare tid har också forskare börjat omvärdera de tidigmoderna utopierna. Philip E. Wegner fokuserar exempelvis inte på det vanliga, dvs. att framhäva hur dessa utopier misslyckats med att skapa ett realistiskt program för en annan typ av social existens. Wegner menar snarare att den utopiska berättelsen, såsom den tog form i Thomas Mores *Utopia*, medverkade till att skapa en teoretisk röst åt politiska och sociala föreställningar, och att utopierna dessutom kom att spela en avgörande roll för konstruktionen av nationalstaten som rumslig, social och kulturell föreställning.² Idéhistorikern Ronny Ambjörnsson tar också den utopiska genren på allvar. Han beskriver den som en form av "imaginär

realism” där fiktionen framställs som en verklighet, och där det okända på detta sätt skapar utrymme för den politiska fantasin.³

Johan Valentin Andreæ (1586–1654)

Johan Valentin Andreæ:s liv och hans utopi har beskrivits av den brittiska idéhistorikern Edward H. Thompson.⁴ Boken om den utopiska staden *Christianopolis* belägen på ön Capharsalama gavs ut 1619. Thompson beskriver Andreæ som en mångfacetterad produkt av sin tid, en tusenkonstnär. Han var lingvistikern med goda kunskaper i klassiska och moderna språk, skrev prosa och vers på latin och tyska, komponerade musik och var en entusiastisk student i matematik. Han var en skicklig gravör och hade ett stort intresse för historia, kemi och farmakologi. Var därtill teolog och stod som sådan fast förankrad i den lutherska konfessionen. Men hans syn på sin egen kyrka var inte ljus, därav berättelsen om idealsamhället *Christianopolis*. Liksom andra utopier ställer Andreæ sin egen stad som en motbild till samtiden och låter i utopins form presentera 100 teser för att uppnå välfärd. Den principiella kritiken riktas mot korruptionen inom religion, moral och vetenskap bland samhällets ledare. I stället önskar Andreæ bättre lagar och institutioner och han talar om behovet av dialog och reformer.

Thompson beskriver Andreæ både som en optimist och som en pessimist. Som optimist eftersom Andreæ menade att tidens korruption, lögn, slöseri och godtycke, tyranni och skenhelighet skulle kunna omformas genom en andra reformation, men som pessimist eftersom han redan som ung student framställde livet som en resa genom fyra åldrar, med ”terror, error, labor and horror”. Det är också utifrån dessa positiva och negativa perspektiv som *Christianopolis* skapas, en sorts rättfärdighetens och sanningens gemenskap som skall förjaga ”skräcken” från barndomen, ”felstegen” från ungdomen och ”rädslan” inför åldrandet. Samtidigt gav Andreæ inte mycket för verklighetsflykt och menade därför att ”arbetet” skulle bestå som syssla men däremot reformeras. I hans idealsamhälle skulle arbetet inte handla om meningslösa och slitsamma ting utan om aktiviteter där den individuella utvecklingen prioriterades. Detta märks bland annat i hans syn på utbildning där idealet var att denna skulle genomföras i upplysta och varma lokaler med lärare som kunde få eleverna att inhämta kunskaper genom leken och dessutom förstå vad de lärt sig. Vidare säger han att naturvetenskapen skall spela en viktig roll i denna framtidsstat och framför allt matematiken.

Andreæ:s ideal om ordning, rena former, vetenskap, religion och människan i centrum kommer till tydligt uttryck via bilderna som fogas till utopin. Andreæ:s utopi är även fascinerande eftersom den har beskrivits som en vision stöpt i en vetenskaplig och lutherskt ortodox form.⁵ Begreppsparet lutherskt ortodox väcker idag knappast några positiva associationer och i regel framställs det som avskräckande exempel på en ”konformismens triumf”. Men Andreæ lägger en helt annan betydelse i detta.

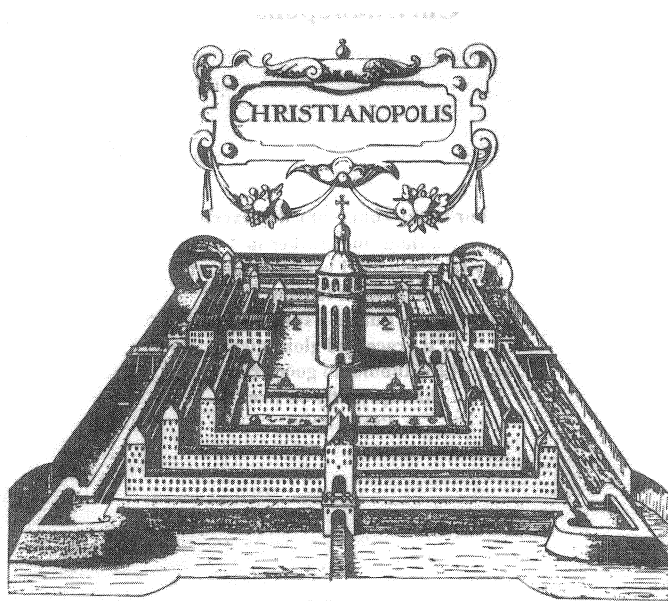
Den utopiska arkitekturen i *Christianopolis*

Christianopolis presenteras i form av en reseskildring där berättaren efter ett skeppsbrott strandar på ön Capharsalama för att sedan guidas runt i det ideala samhället. Genremässigt ligger Andreæ nära Bacons *Det nya Atlantis* och Campanellas *Solstat*. Idén om en storm och ett skeppsbrott var ett typiskt inslag i den utopiska genren men laddades i övrigt också med en särskild innebörd. Att dö i ett skeppsbrott var enligt den populära uppfattningen ett exempel på en dålig död eftersom en kropp som kunde uppstå därmed saknades. Räddningen från en sådan död innebär därför inte bara en form av återfödelse, utan också en möjlighet att leva ett bättre liv och slutligen att dö en bättre död.

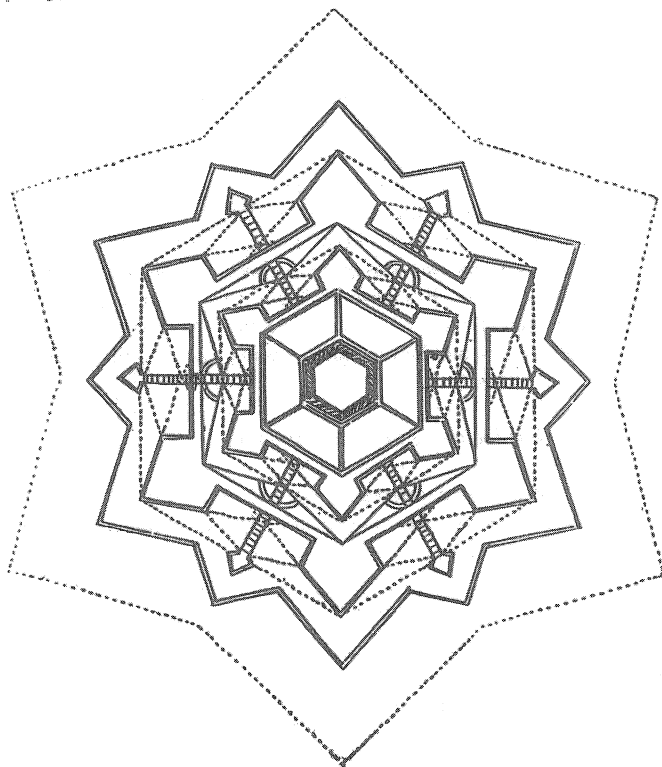
Andreæ inleder sin utopi med ett öppet brev till läsaren där han klandrar sin samtids religion, moral och de intellektuella. Kritiken riktas mot falsk religion (helvetespredikanter, fanatiker, visionärer och profeter), mot det inhumana styret (Machiavelister, kyrkoplundrare, klosterstormare, bondsvindlare eller de som hotar samhällets balans och ordning), mot falskt lärande (de som ljuger, skrattar åt sanningen, ignorerar visdom och logiskt tänkande). Mot detta ställer han de tre positiva principerna som skapas utifrån – religion – rättvisa – utbildning. Principerna skall inte separeras från varandra utan vara integrerade med varandra. Religionen skall exempelvis utformas efter människans behov, liksom samhällsstyret måste ta hänsyn till människans själsliga behov etc. Andreæ framhåller också att staden inte skall ses som en utmaning mot ”den store” Thomas More, vilket visar på genremedvetenhet. I ingressen vänder han sig inte till högt uppsatta personer i samhället, utan understryker att texten egentligen bara är tänkt för hans vänner.

Fågelperspektiv över staden

Utifrån ovanstående bild har det i forskningen diskuterats hur *Christianopolis* skall uppfattas. Är det en stad, ett fort, ett kloster, ett industricentrum etc? Alla dessa tolkningar skymtar nämligen i Andreæns beskrivning. Thompson menar däremot att det enligt dåtidens synsätt kan beskrivas som en stad men att formen är en blandning mellan ett reformerat kloster och ett universitet. Försvarsmuren kan Andreæ uppenbarligen inte tänka bort. Den definierade troligen en stads gräns mot landsbygden liksom återspeglade tidens oroligheter. Det är också utformningen av fortifikationen (försvaret) som har en tydlig retorisk uppgift. Trots att staden avbildas som en befäst stad så framgår det utifrån samtidens försvarsnorm att designen inte alls är anpassad därefter. Muren hade aldrig klarat kraften i projektilerna från dåtidens kanoner och jämfört med andra bilder av fortifikationer är dessa försvarsmurar närmast lövtunna. Dessutom är gatunätet dåligt planerade utifrån en defensiv försvarsstrategi. Det kan inte ses som något annat än en medveten underdimensionering eftersom Andreæ dessutom var fortifikationsspecialist. Ett försvar existerar hur som helst men skall inte bestå

Fågelperspektiv över staden.

Det perfekta försvaret enligt Daniel Spekles.

av murarna utan av människornas moraliska styrka. I *Christianopolis* behövs således inga kraftiga försvarsmurar, eftersom risken för krig är minimal. Andreæ är inte bara är skeptisk till att använda vapen, utan menar även att något perfekt försvarssystem inte existerar. Åsikten förmedlas genom att centraltornet i *Christianopolis* fungerar som en kontrast till dåtidens främste försvarsteoretiker Daniel Spekles idé om ”det perfekta försvaret”.

Det perfekta försvaret enligt Daniel Spekles

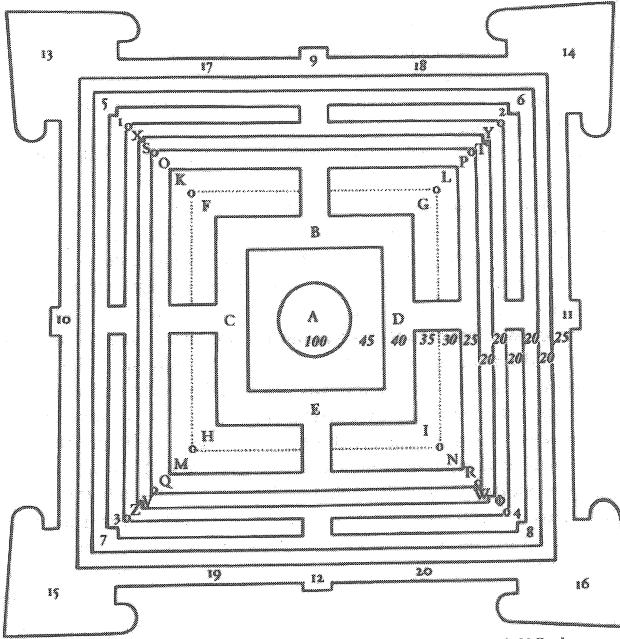
Man kan även jämföra Andreæ med Campanellas *Solstat*, vars stad är fullbelamrad av vapen och fantasirika krigsmaskiner. Andreæ gömmer i stället dessa i stadens lagerutrymmen. De militära aspekterna i arkitekturen är dock inte viktigast i denna utopi. Som redan poängterats har den moraliska dimensionen en viktig funktion. För att gynna denna är stadens utformning på olika sätt inspirerad av renässansarkitekturens fascination inför tanken på människans gudomligt inspirerade proportioner och deras relation till matematiska formler. Enligt Andreæ skall en stad vara ett samhälle som inkorporerar harmoniserade och ordnade förhållanden i sin design för att därigenom förmedla dessa aspekter till invånarna. Precisionen i stadsplanen visar tydligt denna önskan. Boendemiljön sågs med andra ord som viktig för människans hälsa. Möjligen var de medeltida städernas krokiga gränder Andreæ's motbild.

Uniformiteten i Andreæ's måttangivelser är också slående och symmetrin i kartan över stadsplanen understryker barockkulturens på många sätt besatta sökande efter ordning. Men trots inspirationen från renässansarkitekturen och dess betoning på gudomliga aspekter markerar Andreæ samtidigt med skärpa att detta inte skall likställas med mystiska siffror eller kabbalism. Som en kontrast till bilden av stadsplanen ställs därför bilden av misstagets labyrint.

Detta är enligt Andreæ falsk geometri och vidskepelse. I stället skall människan vara alltings mått – den ideala människan.

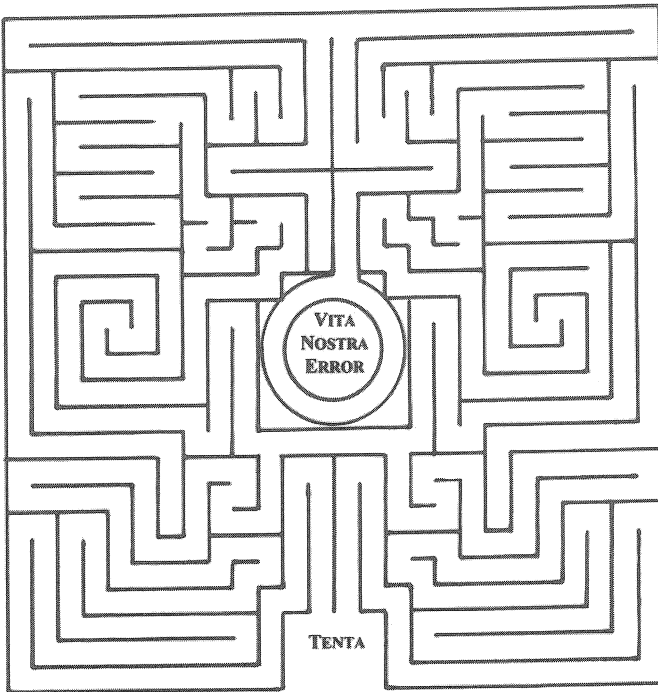
Den ideala människan som mall till staden

Med bilden av Människan som alltings mått vill Andreæ visa att målet med stadens arkitektur är att efterlikna människans kroppsliga proportionalitet. Genom att jämföra bilden av den ideala människan med översiktsbilden av staden och stadsplanen ser man hans tankegång. Det framgår bland annat av att höjdskillnader mot stadens centrum följer proportionen mellan huvudet och de utsträckta armarna på människan, och av att avståndet mellan centrum och hantverksbyggnaderna överensstämmer med proportionen mellan människans navel och hand. Men eftersom bilderna proportioneras annorlunda för att hjälpa betraktaren, anges även mer verklighetsanknutna siffror för planritningen. Utifrån dessa framträder proportionaliteten ännu tydligare genom att alla avstånd följer en logik. Templet är exempelvis 70 fot högt och 100 fot i diameter,

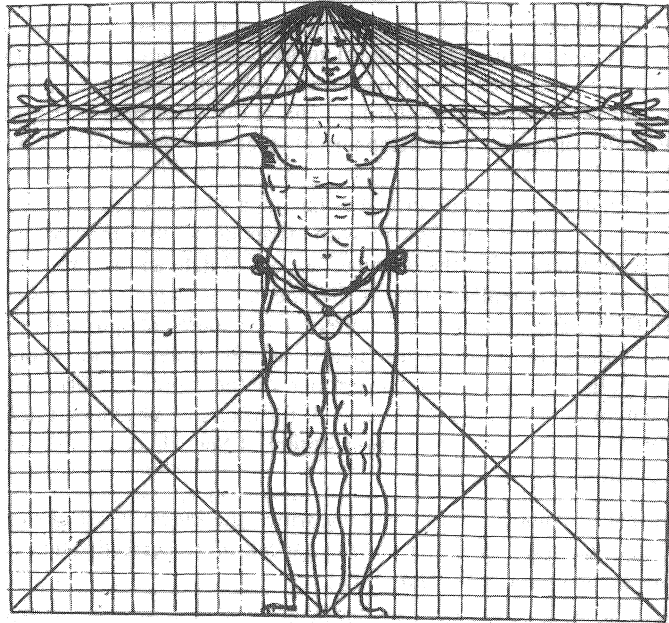

A.	Temple and Council Hall	1.2.3.4	Household Gardens
B.C.D.E.	College	5.6.7.8.	Workshops & Storerooms
F.G.H.I.	Herbarium	9.10.11.12	Four Gates
K.L.M.N.	Household Gardens	13.14.15.16	Four Bastions
O.P.Q.R.	Inner rows of Domestic Accommodation	17.18.19.20	Open Spaces
S.T.V.W.	Public footway	o o o o	Water Fountains
X.Y.Z.φ	Outer rows of Domestic Accommodation		

Karta över stadsplanen.

Misstagets labyrint.

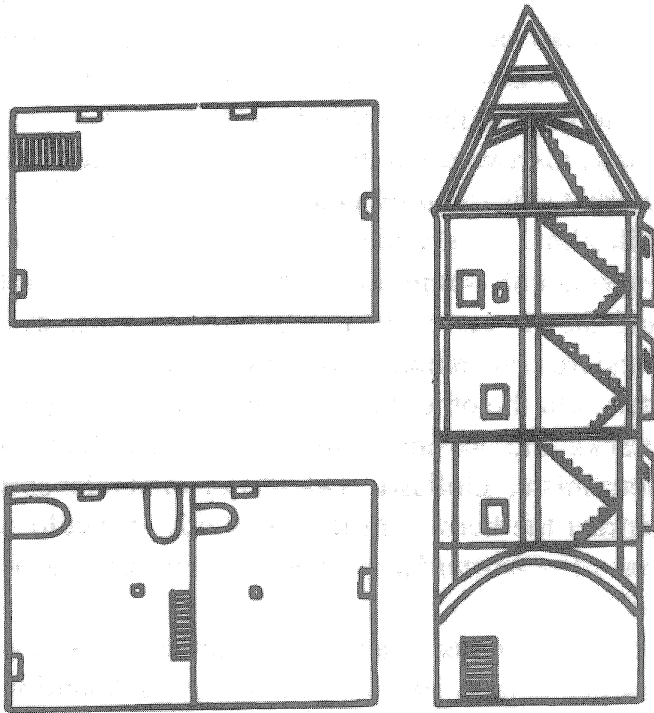
*Människan som
alltings mått.*

medan yttermuren är 700 fot, etcetera. Ytterligare ett bildligt budskap är att alla hus har tre våningar vilket skall motsvara våningarna i Noaks ark. Enligt Andreæ skulle det bo ungefär 400 personer i staden. För detta räknade han med 264 trerummare, plus undervisningslokaler och lokaler för tjänstemännen. Den ideala familjen skulle bestå av fyra eller fem medlemmar och till skillnad från andra utopier skulle familjerna inte äta i gemensamma lokaler utan var och en i sina hem.

Till yttermera visso finns det en intressant koppling till verkligheten. De dimensioner som Andreæ planerade för boendet i Christianopolis ligger mycket nära de som fastställdes i Londons Rebuilding Act från 1667 för trevåningshus på gatorna längs med floden Themsen. Även fyrvåningshusen i Londons högreståndskvarter påminner mycket om Andreæ's torn i akademien.

Christianopolis som uttryck för visuell retorik och politik

Med bilderna på *Christianopolis* kan man säga att Andreæ använder sig av en kontrasternas visuella retorik. Antingen låter han bilderna stå som en motsats till verklighetens tungt befästa städer präglade av ett "gyttrigt" gatunät, eller så väljer han egna bilder som i sin tur kontrasteras mot andras för att synliggöra någon aspekt och argumentera för sitt eget perspektiv. Jämfört med nutiden tycks det som att en stad utan försvarsmur var en omöjlig tanke, men utifrån Andreæ's perspektiv låter han i stället de underdi-

*Det ideala trevånings-
huset – en förverkligad
utopi.*

mensionerade murarna och det runda centraltornet tjäna som ett kritiskt inlägg mot en krigisk civilisation liksom mot tidens främste försvarsteoretiker. Bilderna kan i den meningen ge kunskap om något utöver sig själva, om något som rörde sig i tiden och om drömmar om en bättre ordning. Framför allt önskar sig Andreæ ett samhälle byggt utifrån tanken om människan som alltings mått – bokstavligt menat.

De hundra teser till välfärd som Andreæ låter presentera kan också förstås som en annorlunda politisk tolkning av många av de stats- och samhällsprojekt som initierades i Europa vid denna tid. Han var inte ensam om liknande föreställningar utan ingick i olika slutna sällskap som hade som mål att förbättra den religiösa, sociala och intellektuella ordningen i Europa.⁶ Många av dåtidens pansofiska sammanslutningar (Böhmiska bröderna med flera) arbetade för att skapa en opinion bland högt uppsatta personer i samhället och skickade kopior av Andreæ:s texter (*Imago* från 1620) till Johan Adler Salvius i Sverige, Norges kronprins Fredrik, den danska rådmannen Holger Rosenkrantz och många andra högt uppsatta personer i andra länder.⁷ Idéerna tycks också ha nått en viss uppmärksamhet, åtminstone i ett svenskt sammanhang.

Från svensk sida var bland andra riksrådet och friherren Göran Skytte involverad i *The Royal Society* i England, där han presenterade sina tankar om skapandet av ett *Sophopolis*, ett universal-universitet som han själv kallade det.⁸ Skytte var troligtvis bekant

med Andreæ's projekt, eftersom hans egna tankar visar tydliga likheter med de mest centrala aspekterna av *Christianopolis*. Thompson ser även Skyttes *Sophopolis* som det sista försöket att förverkliga grundtankarna i *Christianopolis*.⁹ Inspiration från Andreæ hade även den tjeckiske författaren och pedagogen Johann Amos Comenius. År 1642 bjöd Louis de Geer in Comenius som rådgivare till svenska politiker för att reformera skolväsendet och de kyrkliga enhetssträvandena. Comenius hade också höga tankar om Sveriges roll i Europa. Han önskade att det skulle vara en förebild för andra länder, såsom en stat i perfekt harmoni och en samlade kraft för protestantismen. Därigenom skulle religionstriderna i Europa få ett slut.¹⁰ Även om ideologi och verklighet sällan överensstämmer kan det vara en poäng att belysa vilka förhoppningar som kunde knytas till en viss typ av politik i äldre tid. Som bilderna på Andreæ's *Christianopolis* önskar förmedla stod freden och människans försoning med sig själv högst på dagordningen.

Noter

1 Några exempel på titlar med detta tema är Jessica Evans & Stuart Hall, *Visual Culture: the Reader*, London: Sage 1999; Charles A. Hill & Marguerite Helmers (eds), *Defining Visual Rhetorics*, Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates 2004; Jens E. Kjeldsen, *Visuel retorik*, Bergen: Institutt for medievitenskap 2002.

2 Philip E. Wegner, *Imaginary Communities. Utopia, the Nation and the Spatial Histories of Modernity*, Berkeley, California: University of California Press 2002, s. xvi, 45 f.

3 Ronny Ambjörnsson, *Fantasin till makten! Utopiska idéer i västerlandet under fem hundra år*, Stockholm: Ordfront 2004, s. 28 f.

4 J. V. Andreae, *Christianopolis / J. V. Andreae; introduced and translated by Edward H. Thompson*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers 1999.

5 Se exempelvis *Nationalencyklopedin*. Tore Frängsmyr ägnar endast några rader åt denna utopi i boken *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*, Stockholm: LiberFörlag 1981, s. 30. Den omnämns inte heller i Ronny Ambjörnssons *Det okända landet. Tre studier om svenska utopister*, Stockholm: Gidlund 1981.

6 R. Donald Dickson, *The Tessera of Antila. Utopian Brotherhoods and Secret Societies in the Early Seventeenth Century*, Leiden, Boston & Köln: Brill 1998, s. 2.

7 J. V. Andreae 1999, s. 289.

8 Anders Wilhelm Grape, "Comenius, Bengt Skytte och Royal Society", *Lychnos* 1936, s. 327. Skytte lyckades dock inte bli medlem i detta sällskap (en av världens äldsta vetenskapliga akademi och som samlade tidens främsta naturvetare).

9 J. V. Andreae 1999, s. 303.

10 Tore Frängsmyr, *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*, Stockholm. LiberFörlag 1981, s. 48, 60–63. Comenius önskade att pansofin skulle bilda grundvalen till den kultur som skulle byggas upp efter trettioåriga kriget. Förhandlingarna med Sverige gick dock upp och ned. En del teologer började angripa Comenius och Johanneis Matthiaes enhetstänkande. Förbindelserna med Sverige upphörde 1648.